

TAḤMĪS U RUKOPISNOM DIVANU HASANA BOŠNJAKA

Semir Rebronja

Apstrakt

Taḥmīs, kao specifična poetska forma, predstavlja važan segment orijentalno-islamske književne tradicije. Ovaj žanr podrazumijeva oblik intertekstualnosti u kojem pjesnik stupa u dijalog s drugim autorom, dodajući svoja tri stiha već postojećem distihu, čime nastaje strofa od pet stihova. Takva struktura zahtijevala je dosljedno jedinstvo metra i rime, što svjedoči o visokom stepenu pjesničke vještine i estetske discipline. Hasan Bošnjak, pjesnik koji je krajem 18. i početkom 19. vijeka živio u Medini, stvarao je na arapskom jeziku i iza sebe ostavio divan sa tristo pet pjesama različite dužine, većinom panegiričkog karaktera. Uz pohvalnice, pisao je i pjesme u žanrovima taḥmīsa, taštīra i tasbī‘a, koji se razlikuju prema broju stihova metateksta i prototeksta. Njegovi taḥmīs-tekstovi obuhvataju stihove klasičnih pjesnika poput al-Mutannabīja, Ibn Zaydūna, Bahā’ al-Dīna al-Miṣrija i ‘Umara ibn Farīda, ali i njegovih suvremenika, među kojima se ističe Muḥammad Amīn. Taḥmīs Hasana Bošnjaka i Mutenebbija može se analizirati kroz tri ključna aspekta: strukturu, motive i temu. Ovo pokazuje kako taḥmīs funkcioniše kao intertekstualna praksa, gdje se novi stihovi ne samo nadovezuju na prethodne već i stvaraju novi kontekst i značenje. Ove pjesme nisu samo primjer pjesničkog majstorstva, već i dragocjen uvid u dinamiku književnog dijaloga između različitih prostora i epoha. Istovremeno, one potvrđuju kulturnu ukorijenjenost bošnjačkog autora u arapsko-islamsku tradiciju te doprinose razumijevanju interakcije književnosti i identiteta.

Ključne riječi: taḥmīs, klasična književnost, Hasan Bošnjak, intertekstualnost, književno-kulturni identitet.

Uvod

Bošnjački pjesnik Hasan Bošnjak, koji je živio i stvarao u XIX vijeku, u svom *Divanu* ostavio je ukupno 308 pjesama. Kao postklasični autor, dosljedno je slijedio poetske klasičare i naslanjao se na tradiciju uobličenu u okviru klasične književne tradicije. U svojoj je poetici često pokazivao svijest o kontinuitetu s ranijim stvaralaštvom: oponašao je prethodne pjesnike, ali je i u obliku književnog dijaloga „komunicirao“ s velikim autorima, poput al-Mutanabbija. S njima je polemizirao kroz nekoliko pjesama napisanih u formi *taḥmīsa*. *Taḥmīs*, kao specifična poetska forma, predstavlja izuzetno važan element u orijentalno-islamskom pjesništvu. *Taḥmīs* je žanr tradicionalne arapske poezije, oblik intertekstualnosti u kojem pjesnik poetski komunicira s drugim pjesnikom.

Na arapskom jeziku posebno se izdvajaju klasične i savremene studije, među kojima se najčešće referira na *Tāriḥ adab al-‘Arab*, monumentalnu historiju arapske književnosti, koja u više tomova obrađuje poetske transformacije i tradicionalne žanrove, uključujući i *taḥmīs*. Među autorima koji su detaljno analizirali ovaj oblik ističe se i Muṣṭafā Šādiq al-Rāfi ‘ī, čije djelo problematizira odnose imitacije, nadogradnje i pjesničke vještine u arapskoj tradiciji, te ga zato savremeni istraživači često konsultiraju kao relevantnu teorijsku osnovu. Savremeni doprinos predstavlja i studija Yaḥye al-Bahānija, *Fann al-taḥmīs fī al-ši‘r al-‘Umānī*,¹ koja daje pregled specifičnog razvoja *taḥmīsa* u osmanlijskoj književnosti, tako naglašavajući njegovu stilističku raznolikost, tematski spektar i poetsku funkcionalnost u okviru regionalnih poetika Arapskog poluotoka.

Na bosanskom jeziku, istraživanje *taḥmīsa* ima dugu i vrijednu tradiciju, posebno zahvaljujući bosanskim filozofima. Esad Duraković, u studiji *Tradicionalizam ili dinamičnost tradicije: žanr taḥmīs u orijentalno-islamskoj književnosti*, analizira *taḥmīs* kao primjer živosti književne tradicije, ističući njegovu hermeneutičku i intertekstualnu narav, te načine na koje se pjesnik nadovezuje na izvorni tekst stvarajući novu, stilski koherentnu cjelinu. Posebno važan doprinos predstavlja rad Berina Bajrića, *Stihovi ka sjedinjenju: tahmis Abdullaha Salahuddina Ušakkija Bošnjaka na al-Busirijevu Qasīdu al-Burdu*. Ova studija donosi detaljnu analizu jednog od najznačajnijih bošnjačkih *taḥmīsa*, s preciznim uvidima u njegovu strukturu, poetiku i duhovno-estetski okvir, pokazujući kako se bosansko-osmanski kulturni prostor aktivno uključivao u širu arapsko-islamsku književnu matricu. Sve ove studije, i

---

¹ Izdavač je Maktaba al-Masqaṭ, 1995.

arapske i bosanske, koje se oslanjaju na komparativnu književnu metodologiju, pokazuju da je žanr taḥmīsa mnogo više od formalnog umetanja stihova. Riječ je o sofisticiranom obliku *intertekstualnog dijaloga*, u kojem se pjesnik kreće između odanosti izvorniku i vlastite kreativne nadogradnje, stvarajući simfoniju glasova, stilova i značenja.

Cilj ovog istraživanja je da se kroz analizu specifičnih primjera taḥmīsa u poeziji Hasana Bošnjaka, istraži njegov pristup formi, kao i funkcija koju ova specifična struktura stihova ima u kontekstu njegovog književnog stvaralaštva. Također, rad se bavi i pitanjem kako Bošnjak koristi taḥmīs u odnosu na opšti pjesnički izraz svoje epohe, uzimajući u obzir kulturne i književne uticaje vremena u kojem se stvarao.

Taḥmis-komunikacija dva svijeta

Taḥmīs je jedan od poetskih žanrova u orijentalno-islamskoj književnosti koji se formom i sadržajem, a naročito formom, posvećuje poetičkom nadmetanju s kanonskim djelima istoga žanra. Time se na poseban način problematizira odnos epigonskog i originalnog u poimanju stvaralaštva u staroj i srednjovjekovnoj književnosti.² To je pjesnička forma u kojoj se strofe sastoje od pet stihova. Nastao je tako što je pjesnik uvodio u strofu dva stiha nekog pjesnika s kojim poetski komunicira, a onda mu je dodavao tri svoja stiha. Razumije se, pet stihova morali su sačinjavati čvrstu strukturu strofe. Za to je bilo nužno da svi stihovi budu ispjevani u istome metru i u istoj rimi.³ Vrlo često i cjelokupno književno-povijesno iskustvo žanra, naprimjer panegirika: u poemi jednoga “autora” ugrađena je metodom citatnosti pjesme drugoga “autora”, koja, kao palimpsest, sadržava najpoznatije pjesme istoga žanra (u predmetu ovoga rada to je panegirik), ali uvijek i ne slučajno – “poredane” u povijesnoj vertikali, jer je cilj da se predstavi junačna tradicija. Žanr taḥmīs, naprimjer, svojim odnosom prema drugim najistaknutijim pjesmama u datome žanru asocira na florilegij, budući da eksplicitnom citatnošću navodi stihove drugog/drugih pjesnika koji imaju značaj antologijske vrijednosti u književnoj povijesti, dakle – u tradiciji. Pošto se u žanru taḥmīs javljaju eksplicite dva autora – dok pjesma komunicira vascijelo iskustvo toga žanra, sadržano i u njegovoj antologijskoj vrijednosti – to znači da se na autentičan način relativizira pitanje, ili značaj autorstva

² Esad Duraković, Tradicionalizam ili dinamičnost tradicija: žanr taḥmīs u orijentalno-islamskoj književnosti, *Pismo - Časopis za jezik i književnost*, 09:167-185.

³ Esad Duraković, *Orijentologija univerzalnog sakralnog teksta*, Tugra, Sarajevo, 2007, 311

u toj tradiciji općenito.⁴ U proučavanju žanra *taḥmīsa* razvila se opsežna i raznovrsna literatura na arapskom i bosanskom jeziku. O ovom složenom poetskom postupku, koji podrazumijeva umetanje tri stiha ispred svakog izvornog distiha kako bi se formirala nova, petostihovna cjelina, pisali su mnogi autori, analizirajući njegovu estetsku logiku, funkcije i razvoj kroz vijekove. Razumijevanje pojma, odnosno pozicije autora u srednjovjekovnoj orijentalno-islamskoj poetici ima veliku važnost za razumijevanje te književnosti u cjelini, za ispisivanje historije književnosti, što znači i za njeno vrednovanje. Autor je, uglavnom, moderna pojava. Njegovo ime danas se nalazi na početku svakog djela – kao prvi i najvažniji podatak, bez obzira na to što se u nekim teorijskim pristupima nastoji značajno, katkad i radikalno, predstaviti neovisnost djela od personalnosti autora.⁵

Bajrić primjećuje da je „veoma zanimljivo intertekstualno djelovanje kulturnog i žanrovskog pamćenja, tradicije, kanona i citatnosti u specifičnoj semiosferi orijentalno-islamske kulture može se pratiti kroz poeziju Bošnjaka pisanu na orijentalno-islamskim jezicima za vrijeme osmanske vladavine u Bosni. Poetski tekstovi Bošnjaka na ovim jezicima strukturirani su kao svojevrsni palimpsesti u kojima su sačuvana, bilo u svojim prvotnim formama, bilo transformirana i preoblikovana, značenja i forme iz stare i klasične arapske poezije.“⁶

O autoru

Ḥasan ibn Muṣṭafā al-Būsawī al-Madanī, Hasan Bošnjak, rođen je u Medini u posljednjoj deceniji 12. vijeka po Hidžri i stvarao je u prvoj polovini 13. vijeka (kraj 18. i prva polovina 19. vijeka). Napisao je *Dīwān* na arapskom jeziku sa 308 pjesama i rukopis se čuva u biblioteci Islamskog univerziteta u Medini.⁷ Hasan Bošnjak je pisao pjesme i u žanru *taḥmīsa*, *tašṭīra* i *tasbī'a*. Ti žanrovi se razlikuju po broju stihova metateksta i prototeksta. U tim pjesmama, autor često ugrađuje pjesme klasičnih pjesnika, poput al-Mutannabija (u. 965), Ibn

---

⁴ Esad Duraković, Tradicionalizam ili dinamičnost tradicija: žanr *taḥmīs* u orijentalno-islamskoj književnosti, *Pismo - Časopis za jezik i književnost*, 169.

⁵ Ibid, 169.

⁶ Berin Bajrić, Intertekstualnost kao pamćenje i 'rekonstrukcija' tradicije u Uššakijevoj poeziji na arapskom jeziku, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 65:89-116.

⁷ Vidi rad: Semir Rebronja, „Književne i kulturno-historijske osobenosti Divana Hasana Bošnjaka“, *Anali GHBB*, svezak 25, br. 39, 2018, 125-144.

Zaydūna (u. 1071),⁸ Bahā' al-dīna al-Miṣrija (1258),⁹ 'Umara ibn Farīda (1235),¹⁰ ali i pjesme njegovih suvremenika, poput Muḥammada Amīna.

U jednom od taḥmīsa, kojeg navodimo kao ilustraciju, autor ugrađuje pjesmu klasičnog arapskog pjesnika al-Mutannabija:

من سح سحب جفون المدنف الزمن	حيا الحياز من الاحباب من زمن
أبلى الهوى أسفاً يؤمّ النوى بدني	فالبين من بينهم مذ قاد لي بدني
	وَفَرَّقَ الْهَجْرُ بَيْنَ الْجَفْنِ وَالْوَسْنِ
والقلب بعدهم مسي حليف اذا	والعين من بعدهم قد كحلت بقذا
رُوحٌ تَرَدَّدَ فِي مِثْلِ الْخِلَالِ إِذَا	وانني صرت من فرط السقام كذا
	أَطَارَتْ الرِّيحُ عَنْهُ الثُّوبَ لَمْ يَبِينِ
فارحم فديتك ان الصبر مرتحل	قد زاد لي الوجد يا من زانه الكحل
كفى بجسمي نُحُولاً أَتْنِي رَجُلٌ	هل فوق هذا تروم الجسم ينتحل
	لَوْلَا مُخَاطَبَتِي إِيَّاكَ لَمْ تَرْنِي ¹¹

*Hej, ti, što si od voljenih, udaljen
Očiju izmorenih od nesanice rastanka*

*Rastanak međ' njima tijelo moje razara
Tuga, tog dana rastanka, moje tijelo ophrva*

A rastanak san na oku rastjera

*Nakon njih, oči su bolom uplakane
Nakon njih, srce je postalo očima saveznik*

*I zato teško bolestan sam postao
A duša što se koleba među pukotinama
Kada vjetar raširi odjeću ali ga ne otkrije*

⁸ Bošnjak, Hasan Dīwān (rukopis), Biblioteka Islamskog univerziteta u Medini, br. F 3-8737, fol. 91b do 233a, 209.

⁹ Ibid, 207.

¹⁰ Ibid, str. 82.

¹¹ Ibid, 217.

*Meni se boli uvećali, ti koji si surmom ukrašen
Smiluj se, život bih dao za tebe, jer strpljenja posustaje*

*Da li ima iznad toga čežnja iscrpila tijelo
Dovoljna mi je iscrpljenost tijela, jer ja sam čovjek*

Da vam se nisam obratio, ne biste me ni vidjeli

Ova pjesma sastoji se od, uslovno rečeno, tri strofe, pri čemu je pjesnik u strukturu teksta ugradio al-Mutanabbijevu maqtū‘u¹² od tri stiha. U prvoj strofi pjesnik je ispjevao tri polustiha: jedan cjelovit stih i prvi dio narednog stiha (al-šadr), zatim drugi dio tog stiha (al-‘ağaz), dok je peti, samostalni polustih preuzet iz prvog stiha al-Mutanabbijeve pjesme. Rima (qāfiya) na slovo nūn u prvoj strofi u potpunosti odgovara prototekstu, kao i peti polustih u preostale dvije strofe, dok su rime u tim strofama usklađene s rimama prvih polustihova u stihovima al-Mutanabbijeve pjesme. U tahmīsima, polustihovi unutar jedne strofe u pravilu imaju istovjetnu rimu (al-muwāzana), iako su povremena odstupanja od tog obrasca također zabilježena. I u stihovima Bošnjaka i al-Mutenebbija vidljive su brojne stilske figure, dominirajuća figura je metafora (al-‘isti‘āra). U prethodnoj kasidi, Hasan Bošnjak „komunicira“ sa znamenitim arapskim pjesnikom al-Mutanabbijem. Dvije pjesme; metatekst i prototekst, „komuniciraju“ preko stila, leksike do sadržaja. Obje pjesme su elegije i autori pjevaju o tuzi i rastanku voljenih osoba. Tahmīs Hasana Bošnjaka i Mutenebbija može se analizirati kroz tri ključna aspekta: strukturu, motive i temu. Hasan Bošnjak koristi stihove Mutenebbija i proširuje ih svojim dodacima. Struktura je precizna i održava metar i rimu originalnog djela, pri čemu svaka dodatna tri stiha uvode novu dimenziju osjećaja i interpretacije, dok čuvaju tematski kontinuitet s originalnim stihovima.

Rastanak i čežnja: Centralni motiv u oba dijela je rastanak od voljenih, što izaziva bol i patnju. Ovaj motiv je univerzalan u arapskoj poeziji, posebno u ljubavnim i elegijskim pjesmama.

---

¹² „Maqtu‘a je kraća pjesnička forma, po temama dosta bliska ditirambu, koja ima do sedam stihova s jedinstvenim metrom i rimom. To je jednotematska pjesma koja se održala tokom cijele istorije arapske poezije i služila za stvaranje kraćih pjesničkih djela koja izražavaju jednu sliku, jedno osjećanje, jednu ideju, jednu temu. Na taj način je ova forma bila pogodna za njegovanje specifičnih tema, kao što su vinska, ljubavna, misaona, mistična. Ovom formom se često izražava igra pjesničkog duha lagana avantura ili misaona ili emocionalna anegdota“ Sulejman Grozdanić, *Na horizontima arapske književnosti*, Svjetlost, Sarajevo, 1975, 21: Al-Mutanabbī, Dīwān, Dār Bayrūt, Bayrūt, 1983, 7.

Tuga i patnja: Bol zbog rastanka pretvara se u fizičku i emocionalnu iscrpljenost, što je prikazano kroz suze, nesanicu i slomljeno srce.

Bezvremenost ljubavi: Motiv ljubavi koja traje i kroz bol, te nespремnost na zaborav, ističe se kroz izraze beskrajne čežnje i žrtvovanja.

Tematski, taḥmīs obrađuje ljubavnu patnju i unutarnju borbu izazvanu razdvajanjem. Kroz izraze boli i nesаницe, pjesma istražuje dubinu ljudske emocionalne izdržljivosti i sposobnost za žrtvu zbog ljubavi. Hasan Bošnjak, svojim dodavanjem stihova, pojačava emocionalni naboj izvorne kaside, naglašavajući unutarnji konflikt između želje za zaboravom i nemogućnosti da se prebrodi gubitak. Njegovi dodaci pružaju dublji uvid u subjektivno iskustvo tuge, dok originalni stihovi Mutenebbija postavljaju osnovnu temu ljubavi i rastanka. Ova analiza pokazuje kako taḥmīs funkcioniše kao intertekstualna praksa, gdje se novi stihovi ne samo nadovezuju na prethodne već i stvaraju novi kontekst i značenje.

أَبْوَحْشُنِي الزَّمَانُ وَأَنْتَ أَنْسِي... وَذَكَرَكَ لَمْ يَفَارِقْ قَطْ حَسِي
 وَيَغْوِينِي الظَّلَامُ وَأَنْتَ بَدْرِي... وَيُظْلِمُ بِي التَّهَارُ وَأَنْتَ شَمْسِي¹³
 وَأَغْرَسُ فِي مَحَبَّتِكَ الْأَمَانِي... وَوَطْنِي فِيكَ تَتَمَّرُ قَبْلَ يَبْسِي
 وَأَغْرَسَ مَا بِهِ يَحْيِي فَوَادِي... فَأَجْنِي الْمَوْتَ مِنْ تَمَرَاتِ غَرْسِي
 لَقَدْ جَارَيْتَ غَدْرًا عَنِّ وَفَائِي... وَصَرْتَ هَبْدَ لَاسَعْدِي بِنَحْسِي
 وَعَامَلْتَ الْعَدُولَ عَلَيَّ جَفَائِي... وَبِعْتَ مَوَدَّتِي ظُلْمًا يَبْخَسِي
 وَلَوْ أَنَّ الزَّمَانَ أَطَاعَ حُكْمِي... وَحَلَّ قِيُودَ اقْتِلَالِي وَعَكْسِي
 لَجَهْدِي فِيكَ قَدْ انْفَقْتُ حَتَّى... فَدَيْتُكَ مِنْ مَكَارِهِهِ بِنَفْسِي

*Vrijeme me čini usamljenim, a ti si moja prisnost,
 i tvoj spomen nikada nije napustio moj osjet.*

*Zavodi me tama, a ti si moj mjesec,
 dan mi se smrači, a ti si mi sunce.*

*U tvojoj ljubavi sadim svoje nade,
 i vjerujem: u tebi će plod dati prije nego uvehnu.*

¹³ U Divanu Ibn Zayduna spominje se لي umjesto بي. Ibn Zaydūn, Dīwān, sakupio: 'Abd Allāh Sindra, Dār al-ma'rifa, Bayrūt, 2005, 28.

*Sadim ono čime mi srce oživljava,
a žanjem smrt iz plodova vlastite sadnje.*

*Za moju vjernost uzvratila si izdajom,
pa mi sreća posta nesreća, a ne radost.*

*Uz one što me koriše stao si protiv mene,
i ljubav si moju prodala nepravedno, za sitnicu.*

*Kad bi mi vrijeme pokorilo svoju volju
i razriješilo okove moje oskudice i obrata,*

*sav bih se u tebi iscrpio do kraja,
i od njegovih nedaća iskupio bih te samim sobom.*

Postupak *tašṭīra*, koji Hasan Bošnjak primjenjuje unutar tahmisa, predstavlja složen oblik intertekstualne poetike utemeljene na principu citatnosti i kreativne aproprijacije prethodnog teksta. Iako je blizak tahmisu, *tašṭīr* se od njega razlikuje po strogoj strukturalnoj logici rasporeda polustihova, pri čemu prvi polustih izvornog stiha postaje samostalan stih nove pjesme, dok se njegov drugi polustih prenosi i uklapa kao drugi polustih narednog stiha. Na taj način prototekst ne biva samo komentiran ili dopunjen, nego se strukturno reintegrira u novi poetski organizam. U ovim stihovima primjećuje se puno paralelizma, a „paralelizam u poeziji funkcionišu na načelu kumulacije, ponavljanja i sl., pri čemu se ponavljanjem strukturnih jedinica afirmira načelo sličnosti. Također je poznato da paralelizmi afirmiraju i načelo različitosti,¹⁴ poput sunce, mjesec, dan, sijanje. *Tašṭīr* (تشطير) koji je Hasan Bošnjak ostvario u dijalogu s Ibn Zaydūnom počiva na strogoj formalnoj matrici ovog žanra. Osnovna strukturalna obilježja su: Preuzimanje polustihova iz izvornog teksta Ibn Zaydūna, pri čemu jedan polustih izvornika postaje sastavni dio novog stiha.

Interpolacija vlastitih polustihova, koji se semantički, ritmički i tematski nadovezuju na Ibn Zaydūnov tekst. Očuvanjem metra prototeksta (*bašīṭ*) i rime realizirane na konsonantu s potvrđuje se formalna lojalnost klasičnoj poetičkoj normi. U tom okviru uspostavlja se dvostruka autorska prisutnost: Ibn Zaydūn ostaje poetski autoritet i izvorni glas, dok se Hasan Bošnjak pojavljuje kao interpret, komentator i suautor unutar novog tekstualnog

---

¹⁴ Berin Bajrić, Stilske odlike tahmisa Abdullaha Salahuddina Uššakija Bošnjaka na Al-Busirijevu poemu *Qaṣīda al-burda*, Prilog za orijentalnu filologiju, 61:119-149.

poretka. Time Bošnjak ne razgrađuje strukturu Ibn Zaydūnove poezije, nego je iznutra reorganizira, što predstavlja temeljno obilježje *tašīra* u odnosu na *tahmīs*. Motivski sloj pjesme u potpunosti je ukorijenjen u klasičnoj arapskoj ljubavnoj lirici (*ġazal*), s jasnim naslijeđem uzritske i andaluzijske tradicije. U njemu se prepliću motivi svjetla i tame, prisnosti i otuđenja (*uns / wuḥṣa*), sadnje i žetve, vjernosti i izdaje, kao i vremena shvaćenog kao neminovne sile. Bošnjakovi stihovi pritom uglavnom poprimaju obilježja panegirika, ali ostaju i u prostoru gazela, jer on uspostavlja izravni dijalog s Ibn Zaydūnom. Za tog pjesnika, kako ističe Fawzī Ḥaḍar, „sve ono što je u njemu pokrenula (Wallāda) nije bila samo privatna i lična ljubavna epizoda, nego se u svom općem značenju pretvorilo u jednu duboku ljudsku iskustvenu dramu. Ibn Zajdūnova ljubav prema Wallādi bila je snažna, duboka i strasna, te je u njemu raspirila nadahnuće i podarila mu izuzetnu pjesničku snagu; iz nje su se prelijevali stihovi u kojima su se izrazila sva stanja ljudske ljubavi.“¹⁵ Tematski, pjesma razvija tragiku neuzvraćene i iznevjerene ljubavi, pri čemu se jasno nadovezuje na *ibnzejdunovski* ljubavni diskurs, ali ga i reinterpreтира: U tom smislu, Hasan Bošnjak ne imitira Ibn Zaydūna, nego ulazi u dijalog s njegovom poetikom, potvrđujući vlastitu pjesničku svijest i sposobnost da klasični tekst pretvori u prostor novog značenja. Pored velikog broja tahmisa u svom divanu, u kojima autor uspostavlja intertekstualni dijalog s brojnim pjesnicima, ponajprije istaknutim predstavnicima sufijske poezije, Hasan Bošnjak u jednoj pjesmi ostvaruje poetsku „komunikaciju“ istovremeno s dvojicom autora – al-Manāstirijem i Muḥammadom Amīnom. Muḥammad Šāh ibn Aḥmad al-Manāstirī al-Rūmī al-Ḥanafī (umro 1052/1642) bio je učenjak i autor više djela iz oblasti islamskog prava, čija je poetska produkcija, iako manje obimna, imala značajan odjek u okviru osmansko-islamske književne tradicije.¹⁶ Drugi pjesnik s kojim Hasan Bošnjak uspostavlja poetski dijalog jeste Muḥammad Amīn al-Zulālī al-Madanī (umro 1241/1825), pjesnik i učenjak te savremenik Hasana Bošnjaka. Autor je djela *Ṭabaqāt al-fuqahā' wa al-'ibād wa al-zuhhād*, u kojem donosi biografski pregled pravnika, pobožnjaka i asketa. Hasan Bošnjak s al-Zulālījem „komunicira“ ne samo putem tahmisa, o kojem će biti riječi u nastavku, nego i kroz druge pjesničke razmjene. U jednoj od tih pjesama al-Zulālī upućuje Hasanu Bošnjaku stihove u formi zagonetke, na koje Bošnjak odgovara vlastitom pjesmom. Posebno je

¹⁵ Fawzī Ḥaḍar, *'Anāšir al-ibdā' al-fannī fi šī'r Ibn Zaydūn*, Kuwayt, 2004,17.

¹⁶ Ismā'īl bāšā al-Baġdādī, *Hadiya al-'arīfin asma' al-muallifin wa āṭar al-musannifin*, bez mjesta i godine izdanja, 2/281.

znakovito da mu se al-Zulālī obraća izrazom *ayyuha al-ḥibr*, pri čemu pojam *ḥibr* u islamskoj tradiciji označava istaknutog islamskog učenjaka; poznato je, naprimjer, da je ‘Abd Allāh ibn ‘Abbās, amidžić Allahovog Poslanika, nosio počasni nadimak *ḥibr al-umma*:

ثم هات الجواب ان كنت تدري¹⁷   ايها الحبر هاك مني لغزا

*O učenjače, došla ti je od mene zagonetka
Pa, daj odgovor, ako budeš znao.*

Al-Zulālī je ovaj postupak primijenio na poeziju al-Manāstirīja, uspostavljajući dijalog između dva pjesnička glasa kroz precizno kontroliranu formalnu transformaciju. Hasan Bošnjak, slijedeći isti poetski model, nadograđuje taj intertekstualni lanac tako što u vlastitu pjesmu ugrađuje stihove i al-Zulejlīja i al-Manāstirīja, čime ostvaruje višeslojnu citatnu strukturu i demonstrira visok stepen poetske svijesti o tradiciji. Time se njegova pjesma ne iscrpljuje u imitaciji, nego prerasta u kreativni prostor susreta tradicije i individualnog izraza, što tahmīs i srodne forme potvrđuje kao dinamične, a ne statične žanrove u orijentalno-islamskoj i bošnjačkoj književnosti:

رعى الله من عنهم غدا الجسم بائنا   وشخصهم ما زال للطرف بائنا
وقد دام لي التذكار فيهم مخادنا   وما انس من اشياء لا انس شادنا
نفورا ولكن في فؤاد مراتعه¹⁸

*Allah nek čuva one koji su od nas otišli
I oni su otišli ali u očima postoje
U meni su sjećanja o njima sačuvana
Ništa nisam zaboravio, nisam zaboravio gazelu*

*Sve je otišlo, ali, moje srce je čuva.
Nekada je pjesnik koristio iste stihove i u tahmīsu i u taštīru.¹⁹*

---

¹⁷ Bošnjak, Hasan Dīwān (rukopis), Biblioteka Islamskog univerziteta u Medini, br. F 3-8737, fol. 91b do 233a, 79.

¹⁸ Ibid, 210.

¹⁹ Ibid, 233

Zaključak

Analiza tahmīsa u poeziji Hasana Bošnjaka pokazuje da ovaj pjesnik i učenjak ne pristupa tom žanru kao puko formalnom ukrasu ili imitaciji klasičnih uzora, nego kao svjesno izgrađenom intertekstualnom postupku u kojem se susreću poštivanje tradicije i autorska kreativnost. Bošnjakov tahmīs nije mehaničko „dopunjavanje“ tuđeg teksta, već dinamičan dijalog s prethodnicima, u kojem se izvorni stihovi ne samo metrički i rimovno očuvaju, nego se i semantički proširuju i reinterpretiraju. Dosljedno poštivanje metra (baħra) i rime izvornog teksta svjedoči o Bošnjakovoj visokoj kompetenciji u klasičnoj arapskoj poetici i ‘arūḏu. U tom pogledu, njegovi tahmīsi potvrđuju njegovu pripadnost kontinuitetu klasične književne tradicije, naročito u odnosu prema autoritetima poput Ibn Zaydūna, al-Manāstirija i al-Zulālīja. Metrička preciznost nikada ne sputava značenje; naprotiv, ona omogućava da se nova semantička slojevitost organski uklopi u postojeći tekst. Tematski, Bošnjakovi tahmīsi ostaju vjerni dominantnim motivima klasične i sufijske lirike: ljubavi, čežnje, odsutnosti, vjernosti i duhovne patnje. Ipak, u njegovoj obradi ovi motivi poprimaju lični i refleksivni ton, čime se klasični ljubavni diskurs pomjera prema unutaršnjem, često mističkom iskustvu. Time tahmīs postaje sredstvo duhovne autoekspresije, a ne samo pjesničke vježbe. Posebno je značajno što Hasan Bošnjak u pojedinim primjerima „komunicira“ s više pjesnika unutar jednog teksta, čime se tahmīs pretvara u višeslojni intertekstualni prostor.

Takav postupak ukazuje na visoku književnu samosvijest autora i na njegovu težnju da se pozicionira unutar šireg kanona islamske i sufijske poezije, ne kao epigon, nego kao ravnopravan sudionik tradicije. U konačnici, tahmīs u poeziji Hasana Bošnjaka može se razumjeti kao mjesto susreta tradicije i individualnog poetskog glasa, gdje se formalna strogoća klasične poetike preobražava u prostor kreativne slobode. Upravo u tom spoju leži njegova estetska i književnohistorijska vrijednost, ali i njegov doprinos bošnjačko-islamskoj književnoj baštini.

IZVORI I LITERATURA

- Baġdādī (al-), Ismā'īl bāšā *Hadiya al-'ārifīn asma' al-muallifin wa āṭar al-musannifin*, bez mjesta izdanja.
- Bajrić, Berin (2014) Stilske odlike tahmisa Abdullaha Salahuddina Uššakija Bošnjaka na Al-Busirijevu poemu *Qaṣīda al-burda*, Prilog za orijentalnu filologiju, 61:119-149.
- Bajrić, Berin (2018) Intertekstualnost kao pamćenje i 'rekonstrukcija' tradicije u Uššakijevoj poeziji na arapskom jeziku, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 65:89-116
- Bošnjak, Hasan *Dīwān* (rukopis), Biblioteka Islamskog univerziteta u Medini, br. F 3-8737, fol. 91b do 233a
- Duraković, Esad (2007) *Orijentologija univerzalnog sakralnog teksta*, Sarajevo: Tugra.
- Duraković, Esad (2011) „Tradicionalizam ili dinamičnost tradicija: žanr tahmīs u orijentalno-islamskoj književnosti,“ *Pismo - Časopis za jezik i književnost* 09:167-185.
- Grozđanić, Sulejman (1975) *Na horizontima arapske književnosti*, Sarajevo: Svjetlost.
- Ḥaḍar, Fawzī (2004) *'Anāšir al-ibdā' al-fannī fī šī'r Ibn Zaydūn*, Kuwayt.
- Ibn Zaydūn, (2005) *Dīwān*, sakupio: 'Abd Allāh Sindra, Bayrūt: Dār al-ma'rifa.
- Mutanabbī (al-), (1983) *Dīwān*, Bayrūt: Dār Bayrūt.
- Rebronja, Semir (2018) „Književne i kulturno-historijske osobenosti Divana Hasana Bošnjaka“, *Anali GHBB*, svezak 25, br. 39, 125-144.

TAḤMĪS IN THE MANUSCRIPT DĪWĀN OF HASAN BOŠNJAK

Summary

Taḥmīs, as a specific poetic form, represents an important segment of the Oriental-Islamic literary tradition. This genre implies a form of intertextuality in which a poet enters into dialogue with another author by adding three new lines to an existing distich, thus creating a five-line stanza. Such a structure requires strict unity of metre and rhyme, testifying to a high level of poetic skill and aesthetic discipline. Hasan Bošnjak, a poet who lived in Medina at the end of the eighteenth and the beginning of the nineteenth century, composed in Arabic and left behind a dīwān containing three hundred and five poems of varying length, predominantly panegyric in nature. Alongside praise poetry, he also wrote in the genres of taḥmīs, tašīr, and tasbī‘, which differ according to the number of verses in the metatext and the prototext. His taḥmīs compositions include verses by classical poets such as al-Mutanabbī, Ibn Zaydūn, Bahā’ al-Dīn al-Miṣrī, and ‘Umar ibn al-Fāriḍ, as well as by his contemporaries, most notably Muḥammad Amīn. The taḥmīs of Hasan Bošnjak and al-Mutanabbī can be analysed through three key aspects: structure, motifs, and theme. This demonstrates how taḥmīs functions as an intertextual practice in which new verses not only continue earlier ones but also create a new context and new meanings. These poems are not only examples of poetic mastery, but also provide a valuable insight into the dynamics of literary dialogue across different regions and historical periods. At the same time, they confirm the cultural rootedness of a Bosniak author in the Arab-Islamic tradition and contribute to a deeper understanding of the interaction between literature and identity.

Keywords: taḥmīs, classical literature, Hasan Bošnjak, intertextuality, literary-cultural identity.